

УДК 342.72 / 73

КЛАСИФІКАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ПРАВОРОЗУМІННЯ

Єльнікова М.О., аспірант
кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена розподілу конституційних прав і свобод людини на види (групи) за різними критеріями: за часом виникнення, характером суспільних відносин, предметом правового регулювання, способами реалізації, можливостями обмеження, особливостями суб'єкта тощо.

Ключові слова: права і свободи людини, конституційна класифікація прав людини, класифікації конституційних прав людини, критерії класифікації.

Статья посвящена распределению конституционных прав и свобод человека на виды (группы) по различным критериям: в зависимости от времени возникновения, характера общественных отношений, предмета правового регулирования, способов реализации, возможностей ограничения, особенностей субъекта и т. д.

Ключевые слова: права и свободы человека, конституционная классификация прав человека, классификации конституционных прав человека, критерии классификации.

Ielnykova M.A. CLASSIFICATION OF RIGHTS AND FREEDOMS AS A TOOL FOR UNDERSTANDING FUNDAMENTAL RIGHTS AND FREEDOMS

Article is devoted to distribution of constitutional rights and freedoms on species (groups) according to various criteria: depending on time of occurrence, nature of social relations, subject of legal regulation, methods of implementation, capacity limitations, especially subject and the like.

Key words: human rights and liberties, constitutional classification of human rights, constitutional rights of classification, classification criteria.

Постановка проблеми. Питання класифікації і юридичного розуміння прав та свобод людини з давніх часів були предметом наукових дискусій і до цих пір в теорії конституційного права немає єдиного, уніфікованого підходу до визначення цих понять та їх єдиної класифікації. Необхідність наукової класифікації прав і свобод зумовлюється завданням більш глибокого вивчення і неоднорідністю їх конкретного змісту.

Ступінь розробленості проблеми. Проблематика класифікації прав людини неодноразово ставала предметом вивчення таких українських науковців, як М.М. Антонович, Ю.Г. Барабаш, А.М. Колодій, О.Г. Кушніренко, А.Ю. Олійник, О.В. Пушкіна, П.М. Рабінович, В.В. Речицький, Т.М. Слінько, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фрицький та інші.

Метою даної статті є аналіз проблеми щодо класифікації конституційних прав і свобод людини як засобу розуміння основних прав і свобод.

Виклад основного матеріалу. Сукупність конституційних прав, свобод і обов'язків, які визначають статус громадянина України в суспільстві й державі, утворює систему. Вони є різноманітними за своїм характером і змістом, виражають докорінні відносини і зв'язки, які склалися між Українською державою і її громадянами, і в цьому розумінні вони єдині, становлять нерозривне ціле. Звідси кожне право й обов'язок потрібно розглядати не тільки окремо, а й у системі всіх основних прав, свобод і обов'язків [1, с. 19].

Під основними правами необхідно розуміти права, які містяться в конституції держави і міжнародно-правових актах із прав людини. Однак виокремлення категорії основних прав

не означає, що всі інші права є другорядними, і такими, що вимагають менш значних зусиль із боку держави для їх реалізації.

Конституційні права і свободи мають свою систему і ознаки. Найхарактерніші з них: 1) вони опосередковують найбільш важливі, найбільш значні відносини між особою і державою, без яких нормальна життєдіяльність як окремої особи, так і держави в цілому неможлива; 2) конституційні права, свободи і обов'язки отримують різне правове закріплення в Основному законі держави, вони мають найвищу юридичну силу і підвищену державно-правову охорону; 3) на відміну від інших прав, свобод і обов'язків, які закріплюються нормами інших галузей права, носять загальний характер, користування ними не пов'язане з наявним у особи яким-небудь статусом; 4) є юридичною базою для всіх інших прав, свобод і обов'язків, закріплених у поточному законодавстві, тому що вони містять вихідні положення у тій чи іншій сфері регулювання суспільних відносин.

Зазначені властивості дають можливість визначити конституційні (основні) права і свободи людини та громадянина, як невід'ємні права і свободи, які належать особі від народження, є основою правового статусу, закріплені в конституції держави і мають вищий юридичний захист [2, с. 67].

Кажучи про «систему прав людини», ми так чи інакше визнаємо, що її елементи повинні бути певним чином згруповані, взаємодіяти у властивий їм спосіб, зберігати єдність і водночас розвиватись. Тому, намагаючись досягнути її охарактеризувати внутрішню структуру загальної системи прав людини, ми змушені порушувати питання щодо класифікації цих

прав. У цьому сенсі проблематика конституційно-правових основ класифікації прав і свобод людини та громадянина є невід'ємним логічним елементом наукового дослідження системи прав людини [3, с. 89].

Класифікація конституційних прав і свобод людини – це їх поділ на окремі групи з використанням того чи іншого критерію групування [4, с. 58]. У науковій літературі термін критерій визначають як основну ознаку, за якою одне рішення обирається з безлічі можливих; ознака, на підставі якої проводиться оцінка; це мірило судження, оцінки. Тому число критеріїв не може бути довільним. На нашу думку, тут треба враховувати дві основні умови: критерій, що висувається в якості підстави класифікації, повинен виражати найбільш характерну, істотну рису кола прав людини; критерій повинен мати здатність виступати в якості підстави класифікації. Які ж критерії можуть бути підставою класифікації прав людини по класах? [5, с. 39].

Серед сучасних авторів доволі часто проводиться отождолення між поняттями «конституційної класифікації прав людини» та «класифікації конституційних прав людини». Не заперечуючи близькості та взаємозв'язку зазначених понять (адже ними охоплюється загальна система прав і свобод людини та громадянина), слід визначити й те, що вони передбачають два відмінні способи розкриття власного змісту. Дійсно, говорячи про класифікацію конституційних прав, ми, по суті, намагаємося продемонструвати всі можливі підходи до класифікації тих прав, які закріплені та передбачені основним законом тієї або іншої держави. На відміну від цього, якщо ми робитимемо предметом нашого дослідження конституційну класифікацію прав людини (до речі, саме цей термін вживають у своїй праці А.М. Колодій та А.Ю. Олійник, то тоді ми повинні звертатись лише до тих класифікаційних моделей, які безпосередньо або опосередковано передбачаються текстом конституції (в цьому сенсі можна говорити про класифікацію прав і свобод, що закріплюються Конституцією України). Зараз ми говоримо про «опосередкований» спосіб конституційної класифікації прав людини, оскільки, як зазначає А.Я. Азаров, в ряді сучасних конституцій відсутня чітка безпосередня класифікація прав людини, коли вони об'єднуються в певні групи шляхом виділення у тексті конституції окремих частин або підрозділів [6, с. 46].

Виділяють такі групи прав і свобод людини і громадянина: «права людини» і «права громадянина»; «права» і «свободи» людини; «основні» та «додаткові»; «позитивні» і «негативні»; «права індивіда» і «колективні права»; «права громадян», «іноземців», «осіб без громадянства»; «матеріальні» і «процесуальні» тощо.

Необхідність класифікації прав і свобод зумовлена їх значною кількістю. Однак слід мати на увазі, що ця класифікація є досить умовною, оскільки одне й те саме право може належати до декількох класифікаційних груп.

Чітке розмежування між «правами» і «свободами» провести важко, оскільки частіше всю сферу політичних прав із чітко визначеними правомочностями також називають

«свободами». Доречно зазначити, що свобода людини є первинним поняттям у системі прав людини. У широкому розумінні свобода характеризує загальний стан людини, її соціальний статус, у більш вузькому тлумаченні є можливістю людини вчиняти ті чи інші конкретні дії в межах, встановлених правом.

Термін «право» застосовується тоді, коли йдеться про конкретні можливості поведінки, коли ж треба підкреслити більший простір вибору варіанта поведінки саме на власний розсуд і під власну відповідальність, використовується термін «свобода». Тобто, вчені-юристи вважають, що відмінності в термінології є скоріше традиційними, які склалися ще за давніх часів [7, с. 8]. Говорячи про співвідношення прав і свобод, слід додати і те, що термін свобода характерний більш для країн з англосаксонською системою права.

Існують два основних способи конституційного формулювання прав і свобод: позитивний та негативний. При позитивному – конституція встановлює чи констатує, що суб'єкт має певне право (наприклад, кожен має право на освіту, на достатній життєвий рівень). Позитивні права фіксують зобов'язання держави надати громадянину ті чи інші блага, сприяти їх здійсненню. Та негативний спосіб, який містить конституційну заборону будь-якому суб'єкту порушувати або обмежувати певне право або певну свободу (згідно зі ст. 32 Основного Закону ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України). Негативні права забезпечують автономію особистості від державного втручання в найбільш значущі для людини сфери життєдіяльності, вони є основою індивідуальної свободи і вважаються основними в тому розумінні, що є фундаментом для існування людини як такої, розвитку її особистості, а їх визнання і забезпеченість є необхідними для держави, сформованої на засадах демократії і верховенства права. Саме тому ч. 2 ст. 64 Конституції України встановлює неможливість обмеження таких прав і свобод людини з будь-яких умов, в тому числі – за умов воєнного або надзвичайного стану [8, с. 139].

У багатьох країнах поєднуються обидва способи формулювання прав і свобод, однак негативний спосіб більш характерний для країн з англосаксонською системою права, тоді як позитивний – для правових систем континентальної Європи [9, с. 139].

Конституція України піднесла права та свободи людини і громадянина на якісно вищий рівень. Всі права людини однаково необхідні для розвитку особистості, а тому будь-які спроби їх ранжування є неприпустимими. Такий підхід повністю відповідає сучасній міжнародній практиці [10, с. 26].

Основний Закон розрізняє поняття «права людини» і «права громадянина». У першому випадку йдеться про права, пов'язані з самою людською істотою, її існуванням та розвитком. До цього виду прав належать: право на життя, право на повагу до гідності людини, право на свободу та особисту недоторканність тощо. Щодо прав громадянина, то вони пов'язані зі сферою відносин людини

з суспільством, державою, їх інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є (право громадян на об'єднання в політичні партії та громадські організації, право брати участь в управлінні державними справами). Права людини порівняно з правами громадянина мають домінуюче значення [11, с. 164-165].

Історично виділення прав людини і прав громадянина відбулося у XVIII ст., і якщо у американських деклараціях йшлося просто про права або невідчужувані чи природні права, то французька Декларація 1789 р. вже формулювала окремо права людини і права громадянина.

Сам феномен подібної диференціації у сфері права може бути пояснено різними причинами. Скажімо, О.Ф. Фрицький висловлює з цього приводу такі міркування: «Поділ прав... на права людини і права громадянина пов'язаний з тим, що для сучасного суспільного ладу характерний дуалізм громадянського і політичного суспільства. Як член громадянського суспільства, людина рівноправна з усіма іншими, а як член політичного суспільства вона рівноправна лише з тими, хто так само як і вона належить до цієї держави [12, с. 120].

Слід зазначити, що розрізнення прав людини і прав громадянина не можна проводити тільки за ознакою пов'язаності власників останніх із державою. За висловлюванням К. Штерна, «будь-які права людини завжди містять у собі свободу, рівність, безпеку і політичні права, тобто залежать від прямих та непрямих відносин індивіда з державою». Вочевидь, відмінність залежить не тільки від наявності відносин індивіда з державою, а й від виду цих відносин, від взаємних дій останніх. Звертаючись до конкретних прав громадянина, можна констатувати, що більша частина їх зосереджена у сфері політичних прав (приміром, до прав громадянина належать виборчі права, право на займання державних посад, на об'єднання у політичні партії та громадські організації) та соціально-економічних (як право громадян на соціальний захист). Це пов'язано з тим, що участь в управлінні певною державою безумовно повинні брати особи, які є громадянами або підданими держави.

Отже, права громадянина відрізняються від прав людини, по-перше, наявністю стійкого правового зв'язку їх носія з певною державою і, по-друге, ступенем активності обов'язків держави стосовно власника таких прав [13, с. 13-15].

В залежності від особливостей суб'єкта права можуть бути індивідуальними та колективними. Більшість конституційних прав за своєю суттю є індивідуальними. Що ж до колективних, то до них відносять: право на мир і безпеку, право національних меншин на національну самобутність і культурний розвиток.

Наявність індивідуальних і колективних прав ніким не заперечується. Однак суперечку викликає положення про пріоритетність індивідуальних чи колективних прав. Так, О.О. Лукашова, оцінюючи їх співвідношення, вважає

«єдино правильним» положення, суть якого полягає в тому, що колективні права ніколи не повинні ігнорувати прав людини, суперечити їм або придушувати їх. Якщо колективні права спільності ведуть до обмеження прав індивіда, то така спільність антигуманна і протиправна [14, с. 141]. Іншої позиції дотримуються прихильники соціалістичної ідеології. Вони наполягають на важливості колективних прав і вважають, що тільки при забезпеченості прав колективу можна гарантувати права індивіда.

Як завжди, істина – десь посередині: щоб досягти рівноваги і стійкості всієї системи прав людини, індивідуальні та колективні права повинні доповнювати один одного, а не конкурувати між собою [5, с. 46].

Суттєвим для класифікації прав людини є введення поняття «трьох поколінь», котре запропонував французький юрист Карел Васак. Перше покоління – це політичні і громадянські права, які були проголошені в результаті буржуазно-демократичних революцій XVII–XVIII століть і знайшли своє закріплення в перших конституціях (право на життя, на свободу слова тощо). Поширеним є погляд на громадянські і політичні права як, в основному, на негативні права («свобода від...»), а не позитивні («право на ...»).

Друге покоління прав людини – це соціально-економічні та культурні права, які сформувався в результаті соціалістичних революцій і були направлені на поліпшення економічного становища працюючих (право на працю, соціальне забезпечення). Їх відносять радше до позитивних прав, ніж до негативних, оскільки вони вимагають для своєї реалізації участі держави [15, с. 14].

Третє покоління – це колективні або солідарні права, їх пов'язують із крахом колоніальної системи, глобалізацією економічної та інформаційної проблем (право народів на мир, безпеку, незалежність). Це, за визначенням, колективні права, і вони можуть бути розглянуті в контексті аналізу системи прав людини, як такі права, що актуалізуються у разі дослідження людини як представника людства. В цьому сенсі, як зазначає Н.М. Оніщенко, третє покоління прав і свобод людини та громадянина пов'язане з науково-технічною революцією, подальшим розвитком технологій, глобалізацією ризиків і викликаним природно перетворювальною діяльністю людини погіршенням екологічної ситуації [16, с. 9].

Розвиток науки і техніки, особливо в галузі кібернетики, генетики, інформаційних технологій, призвів до формування четвертого покоління прав людини. Як зазначає А.П. Семітко: «На черзі, очевидно, четверта хвиля, або новий рівень розуміння прав і свобод людини: йдеться про широко дискусійну в багатьох країнах заборону абортів і права людини на легку безболісну смерть – евтаназію. Заперечення останньої виходить із визнання людиною обов'язку жити, що вочевидь є абсурдним і призводить до важко пояснюваного вилучення з ідеї природних і невідчужуваних прав людини».

Четверте покоління прав людини – це правова відповідь виклику XXI сторіччя, коли

мова йде про виживання людства як біологічного виду, про збереження цивілізації, про подальшу, космічну соціалізацію людства [17, с. 61].

У цілому поява нового покоління прав людини – соматичних прав – є об'єктивним фактом. Відповідно, і потреба в подальшому теоретичному дослідженні даного покоління прав вимагає не лише наукового, а й спільного нормативного рішення, а також подальшого усвідомлення, які конкретно категорії прав людини формують це нове покоління прав. Беручи до уваги ту обставину, що четверте покоління прав людини ґрунтується на незалежному й альтернативному виборі форми правомірної поведінки та пов'язане з визначенням автономії особи, більшість держав у рамках власного законодавства надали дозвіл на укладення одностатевих шлюбів, клонування людини, евтаназії, різноманітних маніпуляцій з ембріонами. Однак заохочення до подальшого розвитку соматичних прав може в майбутньому стати загрозою для існування людського роду загалом. На сьогодні як на міжнародному, так і на регіональному рівні, зокрема на європейському – в рамках Ради Європи та Європейського Союзу – існують нормативно-правові обмеження соматичних прав людини [18, с. 299-300].

Проблема пріоритету прав людини, тобто, чи всі зазначені покоління прав є однаково важливими та необхідними для людей, неодноразово обговорювалися науковцями та практиками. Багато вчених поділяють права людини на основні (fundamental) та другорядні (minor). Щодо співвідношення цих прав існують різні погляди. Деякі автори вважають, що під основними правами слід розуміти права, які включені до конституцій держав та міжнародно-правових документів. Інші стверджують, що громадянські права є пріоритетними, оскільки вони є передумовами реалізації будь-яких інших конституційних прав і свобод. Ми приєднуємося до тих науковців, які вважають основними правами людини універсально визнані цінності, закріплені міжнародними конвенціями та конституціями держав. Це, в першу чергу, ті норми, які в науці міжнародного права називають *jus cogens* [19, с. 28].

В залежності від меж здійснення права і свободи поділяють на абсолютні і відносні. За висловом Р. Дворкіна, права можуть бути абсолютними, тобто такими, для забезпечення яких немає жодної причини, крім повної неможливості, і менш, ніж абсолютними, тобто такими, що конкурують з іншими правами у певній площині [20, с. 141]. Такий розподіл, вочевидь, відображає ступінь забезпечуваності прав і акцентує увагу на пріоритеті здійснення прав при зіткненні інтересів окремих індивідів, їх угруповань або держави [13, с. 23].

За характером потреб людини, які забезпечуються правами, П.М. Рабінович пропонує поділяти права людини на фізичні (життєві), особистісні, культурні (гуманітарні), економічні та політичні. Не виділяються як окрема група соціальні права. Автор зазначає, що «всі права людини є соціальними як за змістом,

так і за способом їх здійснення, оскільки вони обумовлені соціумом, суспільством. З цієї точки зору несоціальних прав людини взагалі існувати не може [21, с. 19].

Будь-яка класифікація має суб'єктивний характер і може здійснюватися за різними критеріями. Найбільш поширеним критерієм для класифікації є зміст. Поділ прав і свобод за змістом має практичне значення, бо враховується і національним законодавством і міжнародним правом при закріпленні каталогу прав і свобод (відображена в Міжнародному пакті про особисті і політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права).

Виходячи зі змісту Конституції України основні права і свободи людини і громадянина доцільно класифікувати на особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, у сфері культури, екологічні. Аналіз конституційних прав і свобод дає підстави для висновку, що вони являють собою внутрішню погоджену систему прав і свобод громадян, яка охоплює своїм регулюючим впливом усі найважливіші сфери життя і діяльності людини [1, с. 21].

Класифікація прав людини, яка останнім часом дедалі частіше застосовується при аналізі систем національного законодавства, і яку ми не можемо обійти увагою в межах нашого дослідження, є та, що була запропонована Комісією з прав людини ООН. Згідно з нею всі права людини розподіляються на три основні групи: а) загальні права і свободи людини; б) додаткові права людини; в) спеціальні права людини. Зрозуміло, що перша група прав є найширшою, оскільки її конституують всі права, які покликані гарантувати людині умови для нормальної суспільної інтеграції, а також забезпечити рівну гідність кожній особі. До неї потрапили всі права, які встановлено Міжнародним кодексом про права людини, і які включають в себе, насамперед, право на свободу дії особи, право на цілісність особи, право на участь у правовому процесі, економічні, соціальні, політичні і культурні права. Другу групу «додаткових прав» складають ті права, які особа набуває, як член певної національної, етнічної, релігійної або лінгвістичної меншин. По суті, вони встановлюються ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. До останньої групи спеціальних прав, згідно з запропонованою Комісією моделлю, відносяться права місцевих народів та їх представників, що зафіксовані в Конвенції Міжнародної організації праці № 169 та Декларації прав місцевих народів [22, с. 87].

Висновки. Таким чином, родове поняття «права людини» поділяється на видові поняття за різними критеріями, і різні терміни використовуються для специфікації цього поняття. Зустрічаємо терміни «права», «свободи», «права людини», «права громадянина», «конституційні права», «основні права» та інші.

Проблема класифікації конституційних прав і свобод є надзвичайно широкою та багатогранною, і саме тому в юридичній науці існують різноманітні точки зору щодо їх групування. Необхідно зазначити, що всі права і свободи невід'ємні один від одного, взаємо-

пов'язані, а тому їх класифікація носить умовний характер, так як одне й те саме право може належати до двох і більше класифікаційних груп.

Аналіз, вивчення конституційних прав і свобод людини має пізнавальне і безпосередньо практичне значення. Різноманіття прав і свобод дозволяє адекватно розкрити їх єдність, внутрішній зміст, взаємозумовленість, роль у суспільних процесах, значення в задоволенні життєвих потреб та інтересів кожного індивіда окремо. До того ж, правильна класифікація важлива для всебічної розробки питань їх реалізації, конкретизації та підвищення ефективності виконання правогарантуючих функцій зобов'язаними компетентними суб'єктами. Практичного значення класифікація прав і свобод набуває при розробці, прийнятті конституцій та інших законів будь-якої держави, тому що здатна сприяти забезпеченню повноти і обґрунтованості послідовності викладу таких прав у законодавстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пустовіт Ж.М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина / Ж.М. Пустовіт. – навч. посіб. – К. : КНТ, 2009. – 232 с.
2. Кушніренко О.Г., Слінько Т.М. Конституційне право України у запитаннях і відповідях : навч. посібник / О.Г. Кушніренко, Т.М. Слінько. – Х. : Майдан, 2012. – 330 с.
3. Пушкіна О.В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення / О.В. Пушкіна. – К. : Логос, 2006. – 416 с.
4. Олійник А.Ю. Поняття і класифікація конституційних свобод людини та громадянина в Україні / А.Ю. Олійник // Науковий вісник Київського університету внутрішніх справ. – 2009. – № 2. – С. 52-60.
5. Белик В.Н. Конституционные права личности и их защита : учебн. пособие для бакалавриата и магистратуры / В.Н. Белик. – М. : Юрайт, 2015. – 195 с.
6. Пушкіна О.В. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник / О.В. Пушкіна, В.М. Шкабаро, Т.М. Заворотченко. – Д. : Вид-во ДУЕП імені Альфреда Нобеля, 2011. – 336 с.
7. Кушніренко О.Г. Права і свободи людини і громадянина: навчальний посібник / О.Г. Кушніренко, Т.М. Слінько – Х. : Факт, 2001. – 440 с.
8. Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / за ред. : М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, О.В. Петришин. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
9. Совгиря О.В. Конституційне право України. Повний курс : навч. посібник / О.В. Совгиря, Н.Г. Щукліна. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 544 с.
10. Атоян О.Н. Поняття і загальна характеристика прав, свобод і обов'язків громадян / О.Н. Атоян // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2005. – № 2. – С. 22-30.
11. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. / А.М. Колодій, Ю.А. Олійник – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
12. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : підручник / О.Ф. Фрицький – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
13. Разметаєва Ю.С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства : монографія / Ю.С. Разметаєва. – Х. : «Финарт». – 192 с.
14. Лукашева Е.А. Права человека / Е.А. Лукашева // Учебник для вузов. – Москва. – 1999. – 573 с.
15. Антонович М.М. Еволюція поняття прав людини та проблема їх класифікації / М.М. Антонович // Наукові записки. Т. 45. Політичні науки. – 2005. – С. 9-17.
16. Оніщенко Н.М. Держава, право і особа / Н.М. Оніщенко // Держава і право : Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 27. – С. 8-11.
17. Тодыка Ю.Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Ю.Н. Тодыка, О.Ю. Тодыка. – К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2004. – 368 с.
18. Мушак Н.Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини / Н.Б. Мушак // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 2. – С. 298-301.
19. Антонович М.М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини / М.М. Антонович // монографія. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 2007. – 384 с.
20. Дворкін Р. Серйозний погляд на право / Р. Дворкін; пер. з англ. А.М. Фролін. – К. : Основи, 2000. – 519 с.
21. Рабінович П.М. Основні права людини: поняття, класифікація, тенденції / П.М. Рабінович // Укр. часопис прав людини. – 1995. – № 1. – С. 14-22.
22. Пушкіна О.В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення / О.В. Пушкіна. – К. : Логос, 2006. – 416 с.